

▲ Titelpagina van *Lusthof der Goddelyke Historien*

Foto: C. Houtman

De Bijbel als een bron voor aangenaam en nuttig tijdverdrijf

Cees Houtman

Voor het Protestantisme is de eeuwen door de opvatting maatgevend geweest dat de Bijbel de primaire bron is van de geloofsleer en de moraal. Bijgevolg werd groot belang gehecht aan kennis van de Bijbel. Die te verkrijgen door het nuttige aan het aangename te paren, was een ideaal dat door auteurs en uitgevers kon worden nagestreefd.¹ Op twee boeken die ten doel hadden kennisvermeerdering te bereiken door middel van verpozing, wordt hier de aandacht gevestigd. Het ene is uit de zeventiende eeuw afkomstig en was klaarblijkelijk met name bestemd voor leergierige volwassenen,² het andere is uit de achttiende eeuw afkomstig en was bedoeld voor kinderen.

Een zeventiende-eeuwse protestantse 'bijbelse encyclopedie' in catechismusstijl

In 1679 verscheen bij Jan ten Hoorn te Amsterdam in octavo een omvangrijk boekwerk met een zeer uitgebreide, hier verkort weergegeven titel: *Lusthof der Goddelyke Historien of den Christelijken Tijdverdrijver; Behelsende de alderdoorlugtighste Vragen met haar daar op gegevene Antwoorden (...). Alles getrokken uit het Merg der Heilige Schrifture, en Historisch wijze in ordre by een gestelt (...).*³ Het uit twee delen bestaande boek van in totaal vierentachtig (36 + 48) hoofdstukken en meer dan zevenhonderd pagina's is een vertaling in het Nederlands van een oorspronkelijk in het Duits gepubliceerd werk. Auteur en vertaler worden op de titelpagina respectievelijk aangeduid als M. Saxen en H.I.S. De schrijver, een protestants theoloog, biografisch bekend als Michael Sachse of Sachs, leefde in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.⁴ De vertaler is geïdentificeerd als Hendrik Jacobsz. Soeteboom (1616-ca.1678), schrijver en onder meer boekverkoper.⁵

Leerboeken in catechismusstijl die de gebruiker in staat stellen om kennis te verwerven door het bestuderen van opgeworpen vragen en de antwoorden daarop, hebben een rijke historie binnen het Protestantisme. Zij dienden ter

inwijding in hetzij de geloofsleer, hetzij de bijbelse geschiedenis.⁶ Aan *Lusthof der Goddelyke Historien* ligt een aanmerkelijk ambitieuzer doelstelling ten grondslag. In zijn ‘Woord vooraf’ pretendeert Jan ten Hoorn een boek op de markt te brengen dat zich onderscheidt van de vele andere boeken die ten doel hebben de ‘heylige Letteren’ te verhelderen en bestemd zijn om stof te bieden ‘voor alle Christenen tot het Hoogste Goed, te weten, de Zaligheid der Ziele, nootsakelijk, buyten de welke alle waereldse dingen niet als rook en ydelheid zijn’. Zijn uitgave is, zo stelt hij, uniek, want zij verrijkt tegelijkertijd de kennis ‘van de opregte Godtsdienst, en van de Bybelsche Historien’. De gebruiker zal daarin ‘met groot vermaak en weynig moeite’ alles kunnen vinden dat hem ‘tot een grondige kennis van het Oude en Nieuwe Verbond dienstig kan sijn’. Ook in rijm wordt de lezer vooraf een beeld gegeven van de inhoud van het boek. Meer dan vermeerdering van zakelijke kennis is beoogd. Onder meer wordt ter illustratie van de inhoud het volgende opgemerkt:

Gy vind’er in het geen dat God den Heer behaagt,
 En dat sijn groote Liefd’ een mensch ten nut voordraagt.
 (...).
 Gy vind ook Voorbeelden, die u den wegh aanwijsen,
 Kwaê wegen afgesneên, niet waardig om te prijsen.

Betoogd wordt dat de schrijver een gids door de Bijbel is die laat zien:

Hoe dat Godts Kerke in geluk en ongelukken
 Gehandhaaft is van God tegens het onderdrukken;
 Hoe hy haar heeft verlost, geleid, gevoed, volleert,
 En hoe hy over al de selve regeert.
 Den Schepper van ’t Heel-al, die vol van zegeningen
 Sijn werken onderhoud, en alles kan doordringen;
 Die met sijn sterken arm noch alles draeit, en sweit,
 Dat niemand ’t minst vermach tegens sijn mogentheid,
 Die wil uw herte soo met Godlijke ernst aansteken,
 Dat gy tot Tijd-verdrijf van ’t Goede altijd moogt spreken.

Wanneer men de tijd van publicatie in ogenschouw neemt, is er inderdaad alle reden *Lusthof der Goddelyke Historien* als een bijzonder boek te karakteriseren. Het is een voor de zeventiende eeuw imponerend encyclopedisch werk. Onder verwijzing naar teksten uit de Bijbel passeert, thematisch geordend in

hoofdstukken, een lange reeks onderwerpen over onder andere de geloofsleer, de ethiek, het maatschappelijke en het godsdienstige leven de revue.

Het boek biedt de gebruiker de mogelijkheid zich talloze wetenswaardigheden eigen te maken. Hij vindt er antwoorden op vragen zoals: Waer wordt van het hertste voorhoofd gedaght? (I, 113 [zie Jesaja 48:4]);⁷ Waer is het voorseydt, dat de Joden in hongers-noodt haer eygen Kinderen souden eeten? (I, 133 [Deuteronomium 28:53]); Wie is in Stormwindt omgekomen? (I, 232 [Jobs zonen en dochters, zie Job 1:18]); Waer is de grootste singende Dans gehouden geworden? (II, 114 [Exodus 15:21; 32:18]); Welke Hoere heeft het grootste geschenk bekomen? (II, 117 [Delila, zie Richteren 16:19 (5)]); Wie zijn in ’t openen van een Kamer het seerste verschrikt? (II, 232 [zij die Holofernes zonder hoofd in zijn kamer aantreffen, zie Judit 13:9 (14:3)]); Door welke Poorten gaen de menschen meest uyt ende in? (II, 235 [die van geboorte en dood, zie Wijsheid 7:6]); Wie is het langhsaemsten ter aerden besteldt? (II, 246 [Jozef, zie Genesis 50:24; Jozua 24:32]); Wie is de grootste Groot-Vader geweest? (II, 257 [Abraham, zie Genesis 12:3; 15:5; 17:6]).

Het lijdt echter geen twijfel dat het primaire doel van de schrijver is geweest zijn lezers kennis van en inzicht in het christelijke geloof en de christelijke moraal te verschaffen, hen in te leiden in de wijze waarop zij zich ten opzichte van God en de medemens behoorden te gedragen, hen duidelijk te maken wat gepast is en niet gepast. Enkele voorbeelden uit zijn werk laten we de revue passeren ter illustratie van zijn ‘Anliegen’.

In de hoofdstukken over respectievelijk ‘de Kinderen’ (I, 129-134) en ‘Rijkdommen, en Schatten, Armoede, Winst ende Woeker’ (II, 224-228) wordt Jezus Christus als volgt ter sprake gebracht:

Vra. Welke is het wonderbarelijkste Kindt?

Antw. Iesus Christus, want die is wonderbarelijker wijze uyt een Maegt sondermans toedoen geboren. Hy is Godt en Mensche in een Persoon. Godt van den eeuwigen Vader sonder Moeder, Mensche van Maria sonder Vader, daarom hij ooit wonderbaar genoemd wordt, Esai. [Jesaja] 9.6 [9:5]. (I, 129-130)

Vra. Wanneer is de rijkste het armste geworden?

Antw. Ten tijde des geboorte Christi, want doen is Godts Soon, de Heere en Schepper en Onderhouder van Hemel en van Aerde, in sulken armoede Mensche gebooren, dat hy noch warme Kamer noch Wiege heeft kunnen hebben: maer is in de Stalle by de onvernuftige Dieren geboren, in een harde Kribbe geleyt, en heeft sijnen gantschen wandel op Aerden, in sulken grooten armoede gevoert, (...[verwezen wordt naar Lucas 9:58,

zie ook Lucas 2:7]). In dese armoede heeft Christus ons ten goede geleefd, op dat hy ons in den Hemel soude rijk maken, en de eeuwige Hemelsche schatten verwerven, 2 Corinth. [Korintiërs] 8.7 [8:9]. (II, 224-225)

In het hoofdstuk ‘Van de Kinderen’ komt breedvoerig aan de orde hoe kinderen zich moeten gedragen, maar ook komt daarin ter sprake de vraag: ‘Welke Kinderen zijn oneinig geweest eer datse waren geboren?’ Het antwoord luidt:

Esau en Iacob, de twee Soonen Isaaks, dese stieten sich onderling in haer Moeders lichaem, en scheurden sich om de eerste geboorte, alsoo dat Iacob met sijn hand hielt de Verssenen sijns Broeders Esau, die het eerste geboren wierdt: gelijk Iacob oock eyndelijck het recht der eerste geboorte en den zegen verkregen, en Esau onder gehouden heeft. Gen. [Genesis] 25. vers 22 [zie ook Genesis 25:26, 31-34; 27]. (I, 130)

Aan de hand van het antwoord illustreert de auteur een verschil dat er naar zijn mening bestaat in de uitleg van de Bijbel tussen enerzijds protestanten en anderzijds rooms-katholieken. *Mirabile dictu* licht hij zijn uitgesproken voorkeur voor ‘de eenvoudige tekst’ toe met behulp van allegorische uitleg:

Sy [de geschiedenis van Genesis 25] is een voorbeeldt der rechte en valsche Kerke; der recht Gelovigen en werk-Heyligen, die sich tot allen tijden om de Heylige Schrift gescheurt en getwist hebben. De rechte Kerke blijft by den eenvoudigen Text, voert die in recht naturelijck verstandt. Maer de valsche Kerke en de Werk-heyiligen verdrayen den eenvoudigen Text der Schrift, en schrijven schoonschynende, doch valsche uytleggingen op deselve, en trecken hem op hare dwalingen, en vervolgen daer over de Recht-gelovigen, doch de gelovigen leggen eyndelijck boven, en behouden de eenvoudige waarheydt en de overwinninge. (I, 130)

In het hoofdstuk ‘Van Sloten, Sleutelen, en besloten dingen, Poorten en Deuren, Wegen en Straten’ (II, 232-238) leidt ‘sleutel’ in overdrachtelijke zin tot beschouwingen over de ‘sleutelmacht’ van enerzijds de mens en anderzijds God. Aan de mens heeft God twee ‘sleutelen’ toevertrouwd:

De eerste is de bindt-sleutel, om de goddeloosen de sonden daer mede te behouden. De ander is de los-sleutel, om de geloovigen daer mede de sonden te ontbinden, de Helle toe, en den Hemel on te sluyten, (... [verwezen wordt naar Matteüs 18:18; Johannes 20:23]). (II, 232-233)

Zelf heeft God zich het gebruik van vijf sleutels voorbehouden:

De eerste is, Clavis Pluvie, de sleutels des regens of de regen-sleutel, (... [verwezen wordt naar achtereenvolgens 1 Koningen 8:35; Job 36:27; Deuteronomium 28:12; Leviticus 26:4]).

De andere is, Clavis sepulchrorum, de sleutel tot de graven, want Godt alleen is het, die ten Jonghsten dage aller dooden graven ontsluyten, en alle gestorvene daer uyt brengen sal, (... [verwezen wordt naar Ezechiël 37:6; Johannes 5:26; 6:51]).

De derde is, Clavis Sterilitatis, den sleutel der onvruchtbaerheydt, want hy alleen is het, die der Vrouwen lijven toesluyt, datse onvruchtbaer sijn, en weder ontsluyt, dat se vruchtbaer werden. (... [verwezen wordt naar Genesis 29:3 (31); 30:2; Psalm 113:9]).

De vierde is Clavis cibationes, de Spijs-sleutel, want hy alleen is het, die alle Menschen en Creaturen spijst en onderhoud, (... [verwezen wordt naar achtereenvolgens Psalm 145:15; 104:14]).

De vijfde is Clavis inferni & mortis, de sleutel der Helle en des Doots. (... [verwezen wordt naar Openbaring 1:18]). (II, 232-234)

In het hoofdstuk ‘Van menigerley Leven, Doodt ende Begraeffenisse’ (II, 238-250) worden door vraag en antwoord vele aspecten van de dood belicht, onder andere de volgende:

Vra. Wie is den doot het liefsten?

Antw. Die hier ongeluk en wederwaerdigheydt hebben. (... [verwezen wordt naar Tobit 3:6; Jezus Sirach 41:3]).

Vra. Wie komt de doot het bitterste aen?

Antw. Dien, die gestadigh in geluk geleefd hebben. (... [verwezen wordt naar Spreuken 41:3 (sic)]).

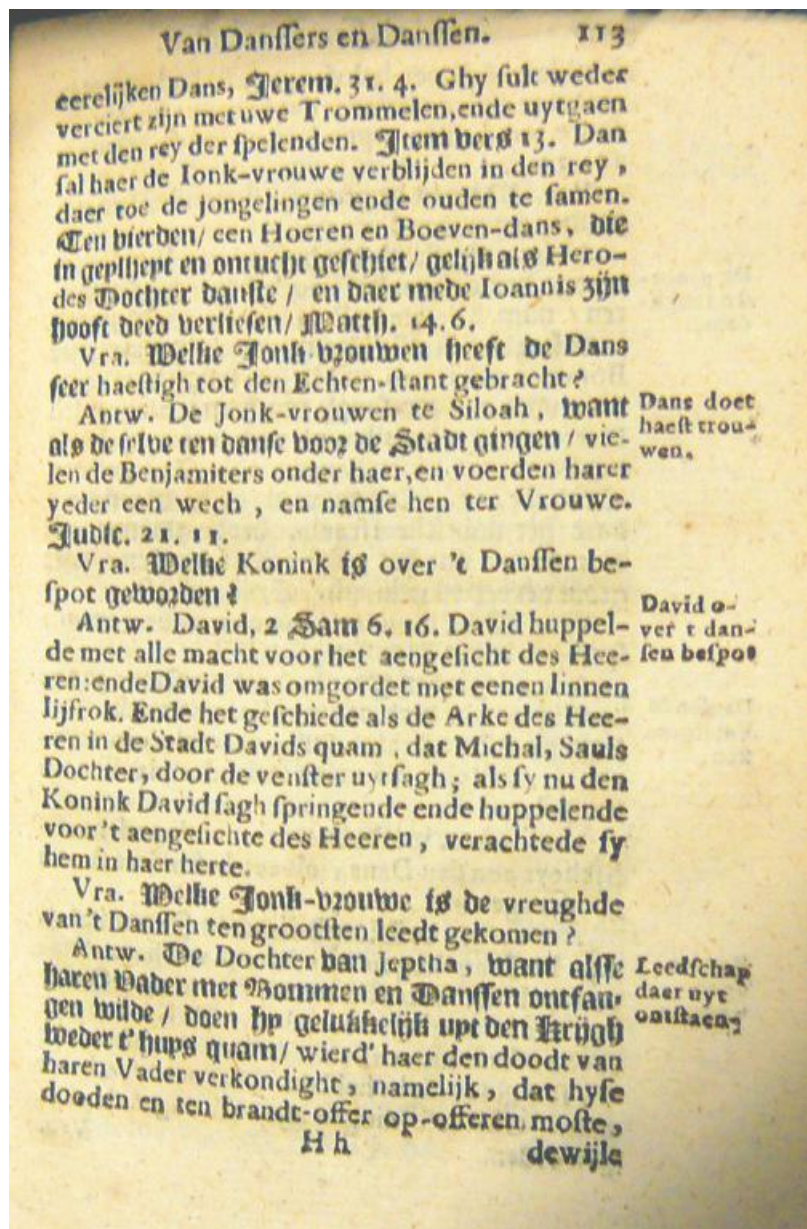
Vra. Welker menschen doot is het schrikkelijksten?

Antw. Der goddeloosen. Want sy gaen door de tijdelijke doot, als door een Poorte in den eeuwigen doot. (... [verwezen wordt naar Psalm 33 (34):22; 73:19]).

Vra. Welker menschen doot is het beste?

Antw. Der geloovigen. Want sy gaen door den doot, als door een Poorte in het eeuwige leven. (... [verwezen wordt naar Psalm 116:15]). (II, 244-245)

In het hoofdstuk ‘Van de Lidtmaten des Menschelijken Lichaems’ (I, 108-121)

▲ Pagina uit *Lusthof der Goddelyke Historien*

Foto: C. Houtman

loopt het antwoord op de vraag ‘Hoe veel Litmaten heeft het Menschelijke Lichaem?’ te weten: ‘Eeven soo veel als’er dagen in ’t Jaer zijn, namelijk 365’, uit op een beschouwing over de dank aan God:

Daerom, wanneer gy alle dagen Godt dankt, soo komt gy in het gansche Jaer slechts eenmael om, soo wanneer gy hem op ieder dagh voor de welvaert van een uwer Ledematen bidt: waer blijven dan de andere veelvuldige weldaden? daerom seyde Syrach [Jezus Sirach] te recht Cap. 43.32 [43:30] Looft en pryst den Heere, so veel als gy kondt, hy is doch noch hooger. Prijst hem van alle krachten, ende en laet niet af, noch en sult gy ’t niet bereyken. (I, 108-109)

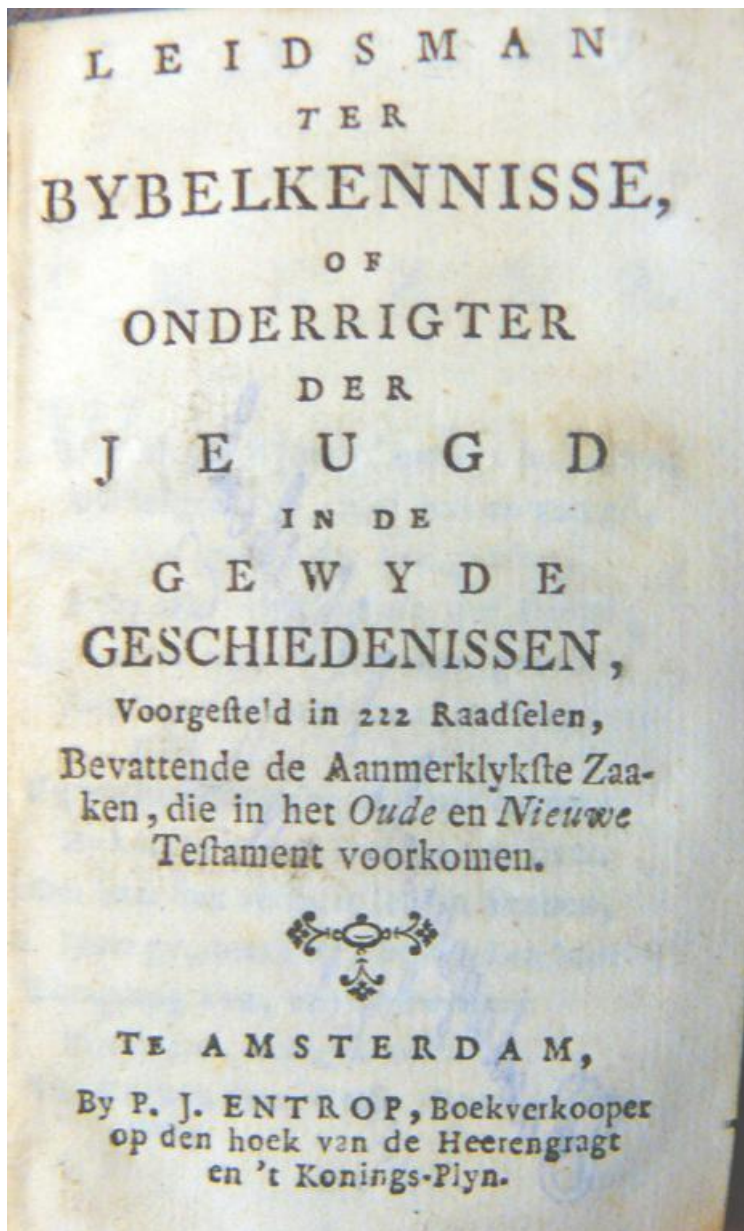
In het hoofdstuk ‘Van Dansers en Danssen’ (II, 112-115) komen niet alleen ‘historische’ vragen, zoals ‘Welke Ionk-vrouwe is de vreughde van ’t Danssen ten grootsten leedt gekomen?’ (II, 113 [de dochter van Jesta, zie Richteren 11:34]) of ‘Welke Konink is over ’t Danssen bespot geworden?’ (II, 113 [David, zie 2 Samuel 6:16]) aan de orde, maar ook de ‘actuele’ vraag ‘Is het ook geoorlooft eerlijk Danssen te Houden?’ Het antwoord is bevestigend:

Ja: Want Salomon seght in zijn Prediker [Prediker] Cap. 3.4. Alles heeft eenen bestemden tijdt. Daer is een tijdt om te kermen, ende een tijdt om op te springen. Jerem. [Jeremia] 31.4. O! Ionk-vrouwe Israëls, ghy sult weder verciert zijn met uwe Trommelen, ende uytgaen met den rey der spelenden. (II, 112)

Het hoofdstuk ‘Van Hoererye en Echt-breuk, en van der selver grouwel en straffe’ (II, 116-121) mondt via de vraag ‘Wie geeft den besten raedt tegens de Hoererye?’ uit in een verwijzing naar uitspraken van de apostel Paulus in 1 Korintiërs 7:2 en Hebreëen 13:4:

I Corinth. 7.2. Om der Hoereryen wille sal een iegelijk Man sijn eygen Wif hebben, ende een iegelijk Wif sal haren eygenen Man hebben. De Man sal aen het Wif de schuldige goetwilligheyt betalen: ende desgelijks ook het Wif aen den Man. En in den Brief tot de Hebreen, Cap. 13.4. seght hy, Het houwelik is eerlik onder allen, ende het bedde onbevleekt: maer hoereers ende overspeelders sal Godt oordeelen. (II, 121)

De uitgever heeft zijn ‘bijbelse encyclopedie’ gepubliceerd met gebruikmaking van de trefwoorden ‘Lusthof’ en ‘Tijdverdrijver’, mikkend op leergieri-

▲ Titelpagina van *Leidsman ter Bybelkennisse*

Foto: C. Houtman

gen die er een waar genoegen in scheppen hun geest te scherpen en hun kennis van de Bijbel te vervolmaken. Die zullen er geweest zijn. Anoniem is *Lusthof der Goddelyke Historien* in de achttiende eeuw in een nieuwe editie en met een gewijzigde titel, zonder de term 'Tijdverdrijver', herhaaldelijk opnieuw uitgebracht.⁸

Aan het slot van zijn 'Woord vooraf' veroorlooft Jan ten Hoorn zich de stelling 'dat'er geen korter noch bekwaamer weg voor de aankomende Jeught kan bedagt worden, om de selve in de Godts-dienst te onderwijzen, en tot een volkome kennis van alle Bybelsche geschiedenissen te brengen' dan zijn *Tijdverdrijver*. Met behulp daarvan zullen, zo houdt hij de lezers voor, volwassenen jonge mensen kunnen inwijden in de geloofsleer en de bijbelse geschiedenis. Niet minder hooggestemd is de verwachting ten aanzien van het vernuft en de bereidheid van de jeugd zich in te spannen om kennis van de inhoud van de Bijbel te verwerven bij de schrijver van het boek dat als tweede onze aandacht vraagt. Het is aanmerkelijk bescheidener van opzet en specifiek op kinderen gericht. De intellectuele uitdaging waarvoor het stelt, is echter eveneens groot. In tegenstelling tot *Lusthof der Goddelyke Historien* bevat het een aanwijzing voor het gebruik.

Een achttiende-eeuwse bijbelse geschiedenis in raadselen

Uit de achttiende eeuw zijn verscheidene bijbelse raadselboeken bekend: *Het nieuw Geestelyk Blomhofje, Ofte Schriftuurlyk Raatsel-Boekje, Den Christelijken Tijd-verdrijver, Ofte Geestelyk Raadzel-boek* en de *Schriftuurlyjcke Onderwyser, Ofte Jeugds Onderrichter* van Gerrit Hesman, alle drie beschreven door P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets.⁹ Een 'vergeten' achttiende-eeuws bijbels raadselboek is het anonieme *Leidsman ter Bybelkennisse, of Onderrigter der jeugd in de Gewyde Geschiedenissen, Voorgesteld in 222 Raadselen, Bevattende de Aanmerkelykste Zaaken, die in het Oude en Nieuwe Testament voorkomen*, een door P.J. Entrop te Amsterdam uitgegeven boekje van 88 pagina's¹⁰ dat qua formaat, duodecimo, overeenkomt met de eveneens door Entrop verzorgde *Nuttige huis- en bybelsche almanach*.¹¹ Een vermelding van het jaar van uitgave ontbreekt op de titelpagina. Daar Pieter Jan Entrop in 1773 is overleden en de tekst van het boekje ook opgenomen is in de *Nuttige huis- en bybelsche almanach voor 't jaar 1771*,¹² kan het boekje ca. 1770 gedateerd worden.

Leidsman bevat 150 raadsels naar aanleiding van in het Oude Testament beschreven gebeurtenissen en 72 raadsels gebaseerd op in het Nieuwe Testament verhaalde geschiedenissen. Wat het Oude Testament betreft, is geput uit de boeken Genesis tot en met Koningen, Ruth en Ester én uit de profetische boeken Daniël, Amos, Jona en Zacharia. Wat het Nieuwe Testament betreft, is de

▲ Pagina uit *Leidsman ter Bybelkennisse*

Foto: C. Houtman

stof ontleend aan de evangeliën, de Handelingen der Apostelen, 2 Korintiërs en de Openbaring van Johannes.

In het in rijm gestelde 'Bericht aan den Leezer' wordt de jeugd, voor wie het boekje bestemd is, geïnformeerd over het doel van het raadselboek. Het biedt kinderen de mogelijkheid 'met nut en vreugd' hun vrije tijd door te brengen en zich 'met lust, bedaard en kloek' op de hoogte te stellen van 'Zaaken door Godts Geest beschreven', een zinvolle bezigheid, daar 'Bybelwaarheid zegepraalt'. Ook ontvangen zij instructie over de wijze van gebruik van het boekje: wanneer zij bijeen zijn, moet één van hen het raadsel voorlezen en moeten de anderen raden welke geschiedenis bedoeld is. Vervolgens moet het betreffende gedeelte 'uit de Heilige Bladen' gelezen worden. Die aanpak is doeltreffend, want:

Zo kunt gy leeren,
ô Jeugd! In weinig tyds, al wat
Ooit Deugd en Kennis kan vermeëren,
En 't Heilig Bybelboek bevat.

De in het 'Woord vooraf' gememoreerde deugd komt in het boekje zelf niet heel duidelijk uit de verf. De raadsels zijn doorgaans neutraal geformuleerd. In de Bijbel beschreven afkeurenswaardige en aanstotelijke gebeurtenissen worden gewoonlijk zonder commentaar vermeld. Wel treedt zo nu en dan het aanvaarde godsbeeld aan het licht. We geven een impressie van de inhoud van het boekje aan de hand van vijf oudtestamentische en vijf nieuwtestamentische raadsels.

Wie mogt door Leugentaal veel' Kinderen behouën;
Waarom de Waarheid zelv' haar' Huizen kwam te bouwen. (nr. 32)
[Bedoeld zijn de Egyptische vroedvrouwen die door een leugen de Israëlitische jongens in leven hielden en daarvoor door God, getypeerd als 'de Waarheid', beloond werden, zie Exodus 1:15-21].

Wie werden door een zeker slag van Beesten
Gedood, en wie geneezen door 't gezicht
Van zulk een Beest, dat, zonder Levensgeesten,
Het Leven gaf, zo dra 't was opgericht. (nr. 49)
[Gerefereerd wordt aan de levende slangen door wier beten de Israëlieten in de woestijn stierven als straf voor hun gemor én aan de koperen slang die hen genezing bracht, zie Numeri 21:4-9].

Wie, schoon de Doodslag is verboôn,
Doorstak met éénen steek twee Menschen,
In 't smaaken van hun Lust en Wenschen?
Wie deedt hierin naar Gods behaagen,
En stuitte door deez' Daad veel' Plaagen? (nr. 53)
[Bedoeld is de priester Pinechas die, toen de Israëlieten zich schuldig maakten aan cultische ontucht met als gevolg het uitbreken van een plaag, daadkrachtig optrad door de onderlijven van een ontuchtig paar met het zwaard te doorsteken, zie Numeri 25:1-8; het moorddadig optreden wordt, bij uitzondering, gelegitimeerd].

'k Viel, na 't verwinnen eens aan 't rooven.
Verborg myn buit, daar 't niemand zag,
Dan Hy, die alles ziet van booven,
Des zag ik haast den laatsten Dag
Van myn te ras verloopenen Leeven,
En moest door 't vuur elendig sneeven. (nr. 59)
[Bedoeld is Achan die tegen het voorschrift van de Heer in, zich krijgsbuit toe-eigende en dat met de dood moest bekopen, zie Jozua 7; God wordt als de alziende getekend].

Wie deed een wondere Offerhand?
Wie sloeg vierhonderd vyftig Mannen?
Wien zag men de Afgodsdienst verbannen,
Tot heil en hulp van Volk en Land?
Wie badt voor 't volk tot Godt om Regen,
Die sinds drie jaar niet was verkregen? (nr. 118)
[Gerefereerd wordt aan het geding tussen de profeet Elia en de Baälspropheten op de berg Karmel, dat de laatstgenoemden met de dood moesten bekopen, zie 1 Koningen 18:20-46].

Wie droeg hem, die het alles draagt,
En door zyn Almagt onderschraagt?
Waar droeg het Schepsel Hem, door wien aan hem het Leven
En all' wat zichtbaar is, zyn Oorsprongk werd gegeven? (nr. 158)
[Gerefereerd wordt aan Simeon die het kind Jezus en daarmee God zelf in zijn armen nam, zie Lucas 2:28].

Een, die de Waarheid eens deed hooren,
Heeft daarom 't Leven ook verlooren,
Wanneer een booze Vorst, geraakt door wulps gedans,
Zyn Eed hield, om het Hoofd te leeveren diens Mans. (nr. 170)
[Bedoeld is Johannes de Doper wiens hoofd Herodes ten geschenke gaf aan de dochter van Herodias, zie Matteüs 14:1-12].

'k Was een bewooner van de Zee,
En bragt een goede Munte meê,
Doch wyl ik daarmee niet kon handlen,
Schonk ik se aan een, gewoon te wandlen,
Die met dit Geld de schatting gaf,
Die men van hem, en van zyn Dienaar vorderde af. (nr. 176)
[Gerefereerd wordt aan de in Matteüs 17:24-27 beschreven geschiedenis].

Zeg, waar het spreekwoord zeeker gaat,
Dat waare Deugd in 't midden staat? (nr. 184)
[Gerefereerd wordt aan Matteüs 27:38: aan het kruis hing Jezus tussen twee moordenaars in].

Wie zag met opgeklaard Gezicht,
Veel Hagelsteenen, wier gewicht,
Elk een Talent vermogt te haalen,
Terwyl ze op 't Aardryk nederdaalen? (nr. 220)
[Johannes, zie Openbaring 16:21].

Volgens de voorbeelden moesten de jonge mensen die zich het hoofd wilden breken over de raadsels, over bijzonder vernuft en/of grote animo beschikken om zich zeer gedetailleerde bijbelkennis eigen te maken. De confrontatie met de rauwheid van diverse bijbelverhalen bleef hen niet bespaard. Zij werd klaarblijkelijk niet als problematisch ervaren.

Tot besluit

Middelen om spelenderwijs de inhoud van de Bijbel te leren kennen zijn ook momenteel verkrijgbaar. Evangelische boekhandels hebben een ruim aanbod van bijbelse kleur-, teken-, puzzel- en knutselboeken, sudoku's en dergelijke. Boeken als hierboven beschreven behoren tot het verleden en het verre verleden. Een vage echo ervan weerklinkt echter in de door christelijke omroepen gekeesterde *De Grote Bijbelquiz*.

Noten

- 1 Zie C. Houtman, *Bijbelse geschiedenis herverteld. Woord en beeld – Vraag en antwoord*, Heerenveen 2010, 135-138.
- 2 Voor een zeventiende-eeuws boek voor leergierige kinderen: *Sleutel, Dewelke verklaard de Bybelse Figuren oover de vier evangelisten, Handelingen der Apostelen, en Openbaaringe Johannis (...)* (1682), van de hand van Johannes Möller, zie J. Landwehr, 'Geheugenoefeningen voor een oud kinderbijbeltje' in: *Boekenpost*, jan./febr. (2000), 16-17.
- 3 Voor een gedetailleerde bibliografische beschrijving van het met een titelprent van Jan Luyken uitgegeven boek zie N. Klaversma, K. Hannema, *Jan en Caspar Luyken te boek gesteld. Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum*, Hilversum 1999, nr. 1269. Gebruik is gemaakt van het exemplaar in de bibliotheek van de Protestantse Theologische Universiteit (123 H 14). Ook de UB-Amsterdam beschikt over een exemplaar (604 J 16).
- 4 Zie C.G. Jöcher (Hrsg.), *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Darinne die Gelehrten aller Stände (...)*, IV, Leipzig 1751 (reprint Hildesheim 1961), Sp. 16. Volgens www.stcn.nl leefde Sachs van 1542-1618. Ik heb de juistheid van die informatie niet kunnen vaststellen.
- 5 Zie voor hem *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek*, II, Leiden 1921, col. 765-767.
- 6 Zie Houtman, 85-142.
- 7 In *Lusthof* worden de vragen beantwoord aan de hand van aan de Statenvertaling van 1637 ontleende bewoordingen. Ik volsta hier en verderop in het artikel in de regel met een verwijzing tussen vierkante haken – zij markeren de grenzen van verklarende opmerkingen – naar de bijbelteksten waar het antwoord gevonden kan worden. De tekstverwijzingen in *Lusthof* zijn niet altijd correct. Tussen ronde of vierkante haken wordt in het geval van een onjuiste verwijzing de correcte tekst genoemd. Voor de schrijfwijze van de namen van de bijbelboeken en de bijbelse namen is gebruik gemaakt van de richtlijnen in *Bijbelse namen. Lijst van bijbelse persoons- en plaatsnamen*, Haarlem, Brussel, vijfde druk, 1988.
- 8 In de periode 1718-1772 verschenen vijf uitgaven in een vertaling naar de zesde Duitse druk onder de titel *Lusthof der goddelyke historien. Zynde een korte verhandeling van alles wat in de boeken des Ouden en Nieuwen Testaments, vervat is. By vrage en antwoord opgesteld. (...)*. Zie www.stcn.nl.
- 9 Zie *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800*, Zwolle 1997, nrs. 1293, 1287, 990. Nr. 1287 (*Den Christelyken Tijd-verdrijver*) is samengesteld met als bron Ten Hoorns *Lusthof*.
- 10 Aanwezig in de UB-Amsterdam als deel van een convoluut (OK 62-3546:1).
- 11 Zie Houtman, 31.
- 12 Aanwezig in de UB-Leiden (1155 H 15).

Dr. C. Houtman is emeritus hoogleraar Oude Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit.